SPLITTELSE AF DET PAKISTANSKE FÆLLESSKAB

KAREN MOGENSEN

og

JOHN E. MARTINUSSEN*)

Borgerkrigen i Øst Pakistan eller Bangla Desh er en manifestation af fundamentale modsætninger mellem *nationale* fællesskaber, der hidtil har sameksisteret indenfor et *politisk* fællesskab. Årsagerne til splittelsen er mange, og deres relative betydning ukendt. Derfor er det følgende ikke en udtømmende analyse, men blot nogle foreløbige betragtninger over spørgsmålet: Hvad ligger til grund for disintegrationen af det pakistanske fællesskab?

En forudsætning for, at et politisk fællesskab kan fortsætte sin eksistens, er, at en vis del af medlemmerne tilslutter sig det, – at de føler loyalitet overfor og identificerer sig med fællesskabet. Det kan hæmme tilslutningen, hvis der indenfor samme politiske fællesskab findes flere nationer, dvs. befolkningsgrupper, som har deres eget etniske særpræg, deres eget sprog, eller som på anden måde adskiller sig fra andre grupper. Medlemmer af nationale fællesskaber vil ofte identificere sig med dette og sideløbende have en følelse af forskellighed fra – eventuelt fjendtlighed overfor – andre nationer.

Pakistan har været kendetegnet ved sameksistensen af store nationale grupper, hvis medlemmer har vist større loyalitet overfor nationen end overfor det politiske fællesskab. Og det centrale problem for dem, der har tilstræbt en integration og konsolidering af Pakistan, har været at mindske spændingerne mellem nationale fællesskaber til et niveau, hvor de ikke længere truede statens eksistens.

PAKISTANS TILBLIVELSE

I midten af forrige århundrede begyndte Syed Ahmad Khan at tale om muslimernes interesser som noget adskilt og forskelligt fra hinduernes.

*) Begge forfattere har opholdt sig i Pakistan på studierejse i syv måneder. Opholdet sluttede 4. april i år.

Hans efterfølgere foretog en lokal organisering af mere velstående muslimer på subkontinentet, og i 1906 dannedes partiet Muslim League på initiativ fra især muslimiske jordbesiddere. Denne tidlige nationalisme, som her manifesterede sig, var klart inspireret af økonomiske interesser. Den tilknyttede politiske målsætning var bevarelsen af status quo, herunder også Englands overherredømme, der blev betragtet som en modvægt til hinduernes tiltagende dominans. Denne målsætning blev dog gradvist ændret til et krav om oprettelse af et muslimisk nationalhjem. Det bærende element i agitationen herfor var »Islam i fare«, og bundede i den nu stærkt fremvoksende religiøse nationalisme.

Det var sammenfaldet mellem sociale og religiøse modsætninger, der gjorde det muligt for de muslimiske økonomiske overklasser at samle så overvældende tilslutning til bevægelsen hen mod slutningen af 1930'erne. Men selv om bevægelsens ledere efterhånden også omfattede muslimer fra byernes middelklasser (Muslim League's leder, Mohammed Ali Jinnah, var selv sagfører), forblev økonomiske overvejelser afgørende for tilslutningen på alle niveauer. Specielt hvad angik den muslimiske middelklasse i Øst Bengalen gjaldt det, at den forventede at få bedre indtjenings- og avancementmuligheder, når blot de mere velstående og bedre uddannede hinduer blev fjernet fra ledende poster i den sociale struktur (1). Noget tilsvarende gjaldt Øst Bengalens muslimiske bønder, der » . . . ikke forstod meget af den anti-kolonialistiske del af bevægelsen, men til fulde forstod, at opnåelsen af Pakistan ville betyde elimination af undertrykkende hindu-herremænd, hindu-pengeudlånere og hindu-handelsklasser, der udbyttede Bengalens muslimiske landbefolkning. . .« (2).

Det nationalhjem, Muslim League havde sat sig som mål at skabe, blev døbt »Pakistan«, og skulle iøvrigt være kendetegnet ved » . . . at de områder, hvor muslimerne har numerisk flertal som i de nordvestlige og østlige zoner af Indien, skal samles og danne »Uafhængige Stater«, i hvilke de konstituerende enheder skal være autonome og suveræne« (3). I overensstemmelse hermed og med de gamle traditioner for regionalt selvstyre, regnede man først med at tildele Pakistans konstituerende provinser udstrakt autonomi – åbenbart for at sikre tilslutningen fra de bengalske muslimer. Dette forkastedes imidlertid senere, og Pakistan blev i august 1947 uafhængig som en, i det væsentlige, enhedsstat. Jinnah blev Governor-General med næsten uindskrænkede beføjelser. Han klargjorde, at han opfattede »uafhængige stater« som stater indenfor Pakistan (4), og forklarede videre, hvorfor provinsiel autonomi ikke var relevant under pakistanske forhold: »Det er et levn fra den gamle administration, når I klynger jer til provinsiel autonomi og lokal handlefrihed for at undgå kontrol – det betød – britisk kontrol. Men med jeres egen centralregering og dens magt er det tåbeligt at fortsætte med at tænke i de samme baner . . .« (5).

GRUNDLAGET FOR INTEGRATION

Det blev i indledningen nævnt, at en vis høj grad af tilslutning til et politisk fællesskab er en forudsætning for dets fortsatte eksistens. Det betyder ikke, at alle eller et flertal skal være positivt orienterede mod fællesskabet, men kun at et svært bestemmeligt antal politisk betydningsfulde medlemmer skal være det. I Pakistans tilfælde var deres antal ganske ringe efter uafhængigheden. Det drejede sig om de store jordbesiddere i Vest Pakistan, om den kommercielle overklasse, og om et mindre antal middelklasse-politikere fra Øst Bengalen. Desuden var det de religiøse ledere og de institutionaliserede interessegrupper, administrationen og hæren. Alt i alt udgjorde disse grupper højst nogle få promille af den samlede pakistanske befolkning. De øvrige medlemmer af fællesskabet havde ingen eller ringe politisk betydning[1]).

Det har derfor umiddelbart størst relevans at undersøge, hvorvidt de nævnte politisk betydningsfulde samfundsgrupper ønskede at bevare Pakistan. Svaret er bekræftende. Trods iøvrigt uensartede økonomiske interesser gjaldt det for omtrent alle velstillede og uddannede muslimer, at deres muligheder for større velstand var blevet øget ved Pakistans udskillelse fra Indien, og dette affødte positive holdninger til fællesskabet.

Det forhold, at antallet af den nye stats udbyttegivende poster i det politiske og økonomiske liv var væsentligt mindre end antallet af aspiranter fra de højere sociale strata, førte imidlertid snart til skærpet konkurrence. Som et sidste middel mod en modstander appellerede en lokalt stærk politiker hyppigt til lokalistiske og regionalistiske følelser. Resultatet var, at politikernes indbyrdes magtkampe transformeredes til regionale modsætninger. Noget tilsvarende blev i vid udstrækning taget i brug af handlende, der fik konkurrence på deres traditionelle markeder fra udefra kommende handelsfolk.

Derved blev regionale forskelle i sprog, etnisk særpræg og historieopfattelse m. v. gjort politisk betydningsfulde. Lokalisme og regionalisme var dog ikke i almindelighed nogen trusel mod det pakistanske fællesskabs fortsatte eksistens. Kun hvor de forholdsvis snævre loyaliteter faldt sammen med traditionelt integrerede nationale fællesskaber, opstod der spænding, som kunne føre til sprængning. Pathansk nationalisme, sindhi nationalisme,

[1]) De muslimiske bønders verden var familieklanen eller landsbyfællesskabet, og deres politiske stillingtagen var et valg mellem lokale ledere. For de vestpakistanske bønders vedkommende var det et ufrivilligt valg af den herremand, som de stod i et afhængighedsforhold til (6). – Bønderne udgjorde, sammen med håndværkere og andre der arbejdede i tilknytning til landbruget, mere end 90 pct. af den samlede befolkning. (7).

baluchi nationalisme og, vigtigst, bengalsk nationalisme er eksempler på det sidste[2]).

Pakistans skiftende styrer og de ledende samfundsgrupper har løbende tilstræbt en vis integration og konsolidering. Men det er især, når de nationale modsætninger har ytret sig kraftigst, at viljen til at holde sammen på det politiske fælleskab er trådt tydeligst frem. I begge tilfælde synes hovedmotivationen at have været økonomiske egeninteresser, således som det vil fremgå af det følgende.

STYRETS INTEGRATIONSPOLITIK

Etableringen af en stærk hær til sikring af Pakistans »uafhængighed, territoriale integritet og nationale solidaritet« (8) kom efter uafhængigheden til at dele førsteprioritet med opbygningen af et effektivt administrationsapparat. Det muslimiske kontingent i den tidligere indiske hær blev reorganiseret som Pakistans væbnede styrker. Der fandt ikke nogen omplacering af forlæningerne sted, og rekrutteringsgrundlaget forblev pathanerne i Grænseprovinsen og punjabierne i Punjab. Følgelig blev bengalerne de mindre nationale grupper omtrent helt udelukkede fra de indtjeningsmuligheder og den prestige, en militær karriere kunne medføre. Samtidig betød de store troppekoncentrationer i Vest Pakistan, at bengalerne via skatteindbetaling over forsvarsbudgettet kom til at skyde store kapitalmængder ind i det vestpakistanske økonomiske kredsløb[3]). En tilsvarende kapitaloverførsel har fundet sted i forbindelse med centraladministrationen, der først blev placeret i Karachi, og siden i Rawalpindi, for endelig under afholdelse af store anlægsudgifter at blive overflyttet til den nye hovedstad Islamabad – alle i Vest Pakistan. Også centraladministrationen er helt domineret af vestpakistanere, især punjabier[4]). Det kan næppe udelukkes, at de nævnte nationale gruppers fortsatte dominans står i snæver forbindelse med traditionel favorisering af egne familiemedlemmer ved stillingsbesættelser og forfremmelser. Dog har nationale loyaliteter også haft deres betydning.

De højeste administrative kadrer og officererne tog aktivt del i pakistansk

[2]) De 5 største nationale grupper i Pakistan er: bengalere, punjabier, sindhier, pathaner og baluchier. Bengalerne alene udgør omkring 56 pct. af den samlede befolkning.

[3]) Skønsmæssigt udgjorde bengalerne i 1970 under 10 pct. af det samlede forsvarspersonel, som for mere end 80 pct.s vedkommende var placeret i Vest Pakistan. Udgifterne til forsvaret udgjorde i 1969–70 53 pct. af de samlede offentlige udgifter, og tegner sig på budgettet for 1970–71 for 54 pct. af samme (9).

[4]) Straks efter uafhængigheden var også Øst Bengalens administrative nøgleposter hovedsageligt besat af punjabier, men bengalske krav førte senere til en gradvis udskiftning. Centraladministrationen forblev imidlertid domineret af punjabier; i 1970 var under 15 pct. af personellet i Islamabad bengalere. – Udgifterne til centraladministrationen er nu lidt over 10 pct. af de offentlige udgifter (10).

politik efter Jinnah's død i 1948 og søgte hver på sin måde at gennemføre *administrativ* centralisering. Den nye Governor-General, Ghulam Muhammad, en tidligere embedsmand, udarbejdede sammen med punjabi-herremanden Daultana en plan, hvori det blandt andet hed: »Senere må Punjab tage føringen. På det tidspunkt håber jeg, at en effektiv intelligent punjabi-ledelse vil være installeret både i centret og i Lahore. Efter at integrationen er blevet fuldbyrdet på denne måde, og den rette form for ledelse har fået magten i Vest Pakistan, skal der indledes forhandlinger med de bengalske ledere. . .« (11). I overenstemmelse med denne plan blev de vestpakistanske provinser, stater og territorier i 1955 samlet til én administrativ enhed – og forblev iøvrigt samlet til udgangen af 1969. Imidlertid var hærens øverstkommanderende, general Ayub Khan, ikke tilfreds med integrationen af Vest Pakistan alene. Han ville have hele Pakistan integreret under et stærkt centraliseret styre, – om nødvendigt under hærens ledelse (12).

Allerede før effektueringen af Vest Pakistans administrative centralisering var der fra styrets side gjort forsøg på kulturel assimilation. Hvad Øst Bengalen angik, var det bærende element undertrykkelse af bengalsk kultur og sprog. Jinnah forsøgte som den første at påtvinge bengalerne urdu[5]), og hans umiddelbare efterfølgere fulgte samme linje, – omend det påstås, at Khwaja Nazimuddin, der selv var bengaler, gjorde det modvilligt. På grund af voldsomme protester fra især bengalske studenter blev denne særegne sprogimperialisme imidlertid gradvist opgivet, og bengali blev i 1956-forfatningen anerkendt som det andet officielle sprog.

Den *politiske* centralisering, omfattende hele Pakistan, som var blevet igangsat af Jinnah, førtes videre under de efterfølgende styrer. Det kom til udtryk for eksempel i centralregeringens afskedigelse af en halv snes provinsregeringer i det første tiår, og viste sig særlig klart i de fire tilfælde, hvor generalguvernøren overdrog en provinsguvernør næsten uindskrænket magt. Dette skete blandt andet efter, at en forenet front af bengalske partier havde sejret ved 1954-provinsvalget i Øst Bengalen på et program for provinsiel autonomi. Den her udpegede guvernørs magtovertagelse var et tegn på centralstyrets evne og vilje til at suspendere provinsregeringer, der modsatte sig den politiske centralisering. Ayub Khan's magtovertagelse i 1958 kan i forlængelse heraf ses som kulminationen af den politiske magts centralisering, og samtidig som en total afvisning af specielt det bengalske krav om provinsielt selvstyre. Bengalerne var, som nævnt, ikke repræsenteret nævneværdigt i officerskorpset og de højeste administrative kadrer, og det er betegnende, at ingen, eller i hvert fald kun én, bengaler deltog i 1958-kup-

[5]) Urdu taltes ifølge 1951-folketællingen af 7,2 pct. af befolkningen, fortrinsvis handlende i Vest Pakistan, mens bengali taltes af 54,6 pct., omtrent hele befolkningen i Øst Bengalen (13).

pet. Bengalernes interesser var repræsenteret alene ved politiske ledere af moderat økonomisk formåen – og de fik så godt som ingen indflydelse på Ayub-styrets politiske og økonomiske dispositioner.

Ayub-styret førte en mere bevidst integrationspolitik end de tidligere styrer. En ny institution, Bureauet for National Rekonstruktion, blev skabt med det formål »at forene alle de divergerende linguistiske, sekteriske og sociale grupper i én sammenhængende nation« (14). I modsætning til tidligere søgte man at opnå de nationalt bevidste pakistaneres tilslutning ved at yde økonomisk støtte til de nationale kulturer. En anden nyskabelse var inter-provinsielle udvekslingsrejser for studenter. Disse var imidlertid yderst uhensigtsmæssigt tilrettelagt. De bengalske studenter, der besøgte Vest Pakistan, viste man således rundt i de store byers rigeste kvarterer og lod dem spise overmåde godt, hvilket kun bestyrkede dem i deres tro på økonomiske uligheder i Vest Pakistans favør. Desuden blev de ofte udsat for grov uvenlighed, hvor de kom rundt i den vestlige provins (15).

Bureauet blev nedlagt i 1962, og integrationsbestræbelserne blev igen direkte underlagt styret. Vægten overflyttedes nu til agitation mod Indien og hinduerne, og nabolandets påståede aggressive hensigter virkede som en samlende faktor for Vest Pakistans befolkning. Der skabtes dog ikke af den grund nogen positiv fællesskabsfølelse og da slet ikke, hvis bengalerne medregnes til fællesskabet. Deres holdning til Indien har sjældent været direkte fjendtlig, selv om de lokale hinduer undertiden har været udsat for angreb[6]). Ayub-styret måtte derfor forsøge at opnå bengalernes tilslutning på anden vis: Man gentog løfter om økonomisk udligning mellem de to provinser; man gav Øst Pakistan udvidet administrativt selvstyre i håb om, at de bengalske politikere ville opfatte det som en imødekommelse af deres krav om politisk selvstyre; og endelig gjorde man Dacca til den lovgivende forsamlings hovedsæde. Ingen af disse foranstaltninger ændrede imidlertid ved det forhold, at bengalerne i hovedsagen var holdt udenfor beslutningsprocessen, hvilket da også blev påtalt igen og igen af deres mest fremtrædende politikere.

Integrationspolitikken fik ikke den tilsigtede virkning i Øst Pakistan, og den formåede slet ikke at dæmme op for den utilfredshed, som styrets økonomiske politik og den almindelige økonomiske udvikling affødte.

STYRETS ØKONOMISKE POLITIK

Efter uafhængigheden opstod der i Pakistan en ny samfundsgruppe, som med ét ord kan kaldes industrialisterne. De udviklede forholdsvis hurtigt en fælles holdning overfor styret og andre samfundsgrupper. Og allerede fra

[6]) »The Hindu threat ... is perceived primarily in local terms ... the response tends

50'ernes begyndelse satte deres ensartede interesser og relative rigdom dem i stand til at påvirke styrets økonomiske dispositioner mærkbart. Den pågående administrative og politiske centralisering førte en økonomisk med sig, således forstået at fordelingen af økonomiske privilegier i stadig højere grad blev henlagt under centralregeringens jurisdiktion. På grund af den store indflydelse, industrialisterne havde på styrets økonomiske dispositioner, blev de stærkt favoriseret ved fordelingen af lån, fremmed valuta, eksportrettigheder, skattefrihedsret osv. Alt i alt blev resultatet en udpræget kapitalkoncentration i den private sektor. I 1959 var således mere end halvdelen af alle industrielle aktiver koncentreret i hænderne på mindre end 0,4 procent af den samlede befolkning. Det drejede sig først og fremmest om traditionelle muslimiske handelsfællesskaber som Memon, Chinioti og Khoja (17). Det er i nærværende sammenhæng bemærkelsesværdigt, at de bengalske muslimer, der udgør 43 procent af befolkningen, på samme tidspunkt kun sad inde med 2,5 procent af de industrielle aktiver. Noget tilsvarende gjorde sig gældende indenfor pengevæsen og engroshandel. Og selv om Ayub-styrets politik førte til visse omflytninger af aktiverne indenfor den økonomiske elite, skete der intet i retning af en forbedring for bengalerne.

Den inter-personelle økonomiske ulighed modsvares altså af regionale uligheder[7]), fordi de økonomiske velstillede er koncentreret geografisk og har vist tendens til at investere primært i deres hjemprovins, og fordi denne tendens er faldet sammen med styrets økonomiske udviklings- og investeringspolitik.

Straks efter uafhængigheden påbegyndte styret en udbygning af den vestpakistanske infrastruktur. Også Øst Bengalen fik tildelt kapital til infrastrukturens udbygning, men kun hvad angik den del, der var nødvendig »for at lette den inter-provinsielle og internationale handel og for at skabe de forarbejdende industrier, jute, papir, etc., som er påkrævede enten for indtjeningen af fremmed valuta som for jutes vedkommende, eller for imødekommelse af hjemlige behov som for papirs vedkommende. Hovedmotivationen var at hjælpe den fremvoksende vestpakistanske industri på den ene eller den anden måde« (19).

Kapitalallokeringen i Vest Pakistans favør fortsatte under de tre tilendebragte femårsplaner. I den tredje planperiode, 1965-70, modtog Øst

---

to be temporary outbursts of communal violence rather than an increased feeling of identification with fellow citizens in distant regions or a willingness to subordinate personal or group aspirations to national interest.« (16).

[7]) »... capitalism exacerbates regional inequalities in the same general manner as personal inequalities. Investment is undertaken because it is more productive in the region with the better resource base, and that investment further exacerbates the disparity. Furthermore, interest groups in the region that is economically more powerful are able to control political institutions and enhance their own positions«. (18).

Pakistan kun 36 procent af de samlede udlæg til udviklingsprojekter, hvilket endda var betydeligt mere end under de to tidligere planperioder (20). Selv om den tredje femårsplan foreskrev mere omfattende hjælp til landbrugssektoren, der er helt dominerende i Øst Pakistan, holdt vækstraten sig godt to procent under den vestpakistanske, og »Forskellen i per capita indkomst mellem Øst og Vest Pakistan... tiltog i løbet af perioden« (21).

Det forekommer at være en uundgåelig konklusion, at de skiftende styrer alle har begunstiget Vest Pakistan og således aktivt medvirket til skabelsen af betydelig økonomisk ulighed mellem de to landsdele. Og det synes helt korrekt, når bengalske og amerikanske økonomer konkluderer, at der er blevet overført kapital fra Øst til Vest Pakistan. Der kan peges på, *at* den valutaindtjening, som er bragt til landet ved eksport af østpakistanske varer, fortrinsvis er blevet fordelt mellem vestpakistanske importører, og *at* bankkreditter er blevet ydet i vidt omfang til vestpakistanske lånere, men forholdt bengalske lånsøgere, hvorved en del af opsparingen i Øst Pakistan er blevet overført til Vest. Hertil kommer den allerede nævnte kapitaloverførsel via det offentlige budget. Groft sagt er Øst Pakistan blevet udnyttet som donor til den vestlige landsdels økonomiske udvikling, og specielt som resourcegrundlag for vestpakistansk industri og som et beskyttet afsætningsmarked for dennes færdigvarer.

RESPONSEN FRA BENGALERNE: ARTIKULATION

Politisk betydningsfulde bengalere tilsluttede sig i vid udstrækning Pakistan-bevægelsen af de allerede fremhævede årsager. De mistede naturligvis ikke af den grund deres nationale særpræg, og da det efter uafhængigheden viste sig, at de vestpakistanske magteliter ikke ville dele den politiske og økonomiske magt med de bengalske politikere, påbegyndte disse en nationalistisk agitation i Øst Bengalens befolkning. Den hvilede på en følelse af, at de vestpakistanske Muslim League ledere havde forrådt den bengalske middelklasse ved at lade immigranter fra Indien og vestpakistanere besætte de poster, som hinduerne havde forladt i Øst Bengalen. Opfattelsen blev kun styrket af den favorisering, som fandt sted i forbindelse med stillingsbesættelser i administrationen og i forbindelse med tildelingen af økonomiske privilegier. Lidt senere erkendte uddannede bengalere, at deres provins' udvikling generelt blev tilsidesat til fordel for Vest Pakistans; og allerede i 1950 udtalte en af de bengalske repræsentanter i nationalforsamlingen, at Øst Bengalen blev behandlet som en koloni (22). Alle disse ting blev fremholdt i den nationalistiske agitation sammen med de mange forskelle, der kunne påpeges mellem bengalere og vestpakistanere. Sproget, bengali, kom til at indtage en fremtrædende plads som følge af styrets forsøg på at gøre urdu til eneste officielle sprog. Der var voldsomme studenter-

optøjer i 1948 og igen i 1952. Ved begge lejligheder artikulerede studenterne en bengalsk nationalisme, der som nation havde alle bengali-talende, og som iøvrigt var kendetegnet ved en aggressiv holdning overfor alle andre sprogfællesskaber. Den mangeårige politiske leder, Fazlul Huq, inkorporerede senere den bengalske studenterbevægelses krav i et mere artikuleret og mere omfattende program for provinsielt selvstyre og ligeret for bengalerne[8]).

Herefter skete der ikke nogen nævneværdig ændring i udformningen af de bengalske nationalisters krav, før Mujibur Rahman, lederen af partiet Awami League, i januar 1966 fremkom med sit såkaldte 6-punktsprogram. Programmets essentielle indhold er følgende[9]): 1. Styreformen skal være føderativ og parlamentarisk, og forsamlingerne skal vælges ved almindelig valgret. 2. Den føderale centralregering skal være ansvarlig alene for udenrigspolitik og forsvar. 3. For at standse kapitalflugten fra Øst til Vest Pakistan skal der indføres separate valutaer eller separat finanspolitik. 4. Den føderale centralregering skal have del i skatteindtægterne, men skal ikke selv have nogen beskatningsret. 5. Føderationens medlemsstater skal have ret til at indgå handelsaftaler med fremmede stater og skal have fuld rådighedsret over den indtjente fremmede valuta. 6. Medlemsstaterne skal have ret til at oprette deres egen militia eller para-militære organisation. (25).

Programmet foreskriver med andre ord en fundamental ændring af forholdet mellem Pakistans to dele, og klart nok en ændring til fordel for bengalerne. Det er uklart, om programmet fra starten skulle opfattes som ufravigelige krav, eller om der var tale om et forhandlingsgrundlag[10]), men en

[8]) I det såkaldte 21-punktsprogram finder man under punkt 19 følgende: »Secure all subjects, including residuary powers, except Defense, Foreign Affairs, and currency, for East Bengal, which shall be autonomous and sovereign as envisaged in the historic Lahore Resolution, and establish Naval Headquarters and ordnance factory in East Bengal so as to make it military self-sufficient« (23).

[9]) Programmets udformning afslører i hvor høj grad styrets økonomiske politik og hele den økonomiske situation danner baggrund for Mujibur Rahman's politiske målsætninger. Han har ofte selv gjort opmærksom på det, som her: »With a central bureaucracy in which Bengalis account for barely 15 per cent, and with the nature of the power structure being what it is, to expect justice from a centralised system of economic management would be to expect the impossible ... The only feasible solution is the re-ordering of the constitutional structure by giving full regional autonomy to the federating units on the basis of our six-point formula. Such autonomy in order to be effective must include the power of managing the economy« (24).

[10]) Ayub's sidste justitsminister mener for eksempel, at 6-punktsprogrammet først var »a lever to get better concession and to have regional autonomy accepted as a 'National Concensus'«, men senere blev til »a sort of article of faith with the Awami League« (26). Dette sidste bekræftedes, da Mujibur Rahman og de øvrige parti-repræsentanter aflagde ed på at ville gennemføre 6-punktsprogrammet. Anledningen var et massemøde i Dacca den 3. januar i år, hvori mere end en million bengalere deltog.

konstant voksende begejstring for kravene i en mere og mere politisk bevidst befolkning gjorde dem senere ufravigelige for de bengalske ledere.

RESPONSEN FRA BENGALERNE: MOBILISERING

Et meget stort antal bengalere gav ved provinsvalget i 1954 deres tilslutning til Fazlul Huq's autonomi-krav, men ellers var de urbane middelklasser stort set ene om at udvise betydelig politisk aktivitet. Bevidsthed om, hvad der ville gavne deres interesser, har præget disse samfundsgrupper, både for muslimers og hinduers vedkommende. Kaste-hinduerne, der udgør godt otte procent af Øst Pakistans befolkning, har ikke blot haft økonomiske interesser i at støtte bengalsk nationalisme. Deres religiøse rettigheder og kulturelle særpræg har ved flere lejligheder været truet af alpakistanske nationalisters fanatiske agitation for Islam og ren islamisk kultur. Heroverfor har bengalsk nationalisme stået som klart sekulær, med vægten på sprog, litteratur, historieopfattelse og andre forhold, som forener bengalske hinduer og muslimer og udskiller dem fra resten af det pakistanske fællesskab.

Politisk bevidsthed blev mere udbredt i sidste halvdel af 60'erne. For at forstå denne ændring, der kom i stand som et resultat af sammenfald mellem sociale og nationale modsætninger, er det nødvendigt at kaste et blik på et grundlæggende træk ved den socio-økonomiske struktur i Øst Pakistan.

De fleste virksomheder, både private og offentlige, i Øst Pakistan blev ledet af ikke-bengalere, mens så godt som alle arbejdere og underordnede funktionærer var bengalere. Det betyder, at sociale modsætninger sammenfaldt med nationale[11]), hvilket fik meget stor betydning, da socialister og bengalske nationalister gik i gang med at agitere mod Ayub-styret i 1968.

Som ledende eksponent for en ændring af de socio-økonomiske forhold stod den mangeårige bondeleder Maulana Bhashani. Han iværksatte i slutningen af 1968 sin såkaldte Gherao-bevægelse, hvis mål var vidtgående forbedringer for bønder og arbejdere, og hvis vigtigste middel var en omringning og indespærring af arbejdsgiverne, indtil de stillede krav var indfriet. I begyndelsen tilførte de bengalske nationalister bevægelsen nogen energi, men det viste sig snart, at især industriarbejdernes utilfredshed var så stor, at bevægelsen antog karakter af en »massernes revolutionære rejsning« (27). På grund af Ayub-styrets arrestation af mange nationalister og politikere på venstrefløjen overgik ledelsen en overgang til voldsomt aggressive arbejdsløse, daglejere og tiggere. Den følgende uro og det omtrentlige administrative sammenbrud i den østlige provins fik styret til atter at

[11]) En middelklasse-bengaler formulerede det i et interview således: »Really it is a question of the poor versus the rich and in this particular instance it happens to be that the rich are more West Pakistanis than Bengalis«.

frigive politikerne, især de nationalistiske, i håb om at de ville lægge en dæmper på uroen. Også Mujibur Rahman, der i den såkaldte Agartala-sag stod tiltalt for med Indiens hjælp at ville trække Øst Pakistan ud af det pakistanske fællesskab, blev løsladt. I de følgende uger samlede disse løsladte politikere de mobiliserede masser bag et konkret krav om Ayub's afgang og om indførelse af demokrati. Det samme krav blev rejst af ledende politikere i Vest Pakistan, hvor oppositionen mod styret også havde aktiveret mange fra de lavere sociale strata. Præsident Ayub Khan trådte tilbage, og den nye magthaver, militærets øverstkommanderende Yahya Khan, lovede indførelse af demokrati. Og »kravet om autonomi blev igen skubbet i forgrunden i Øst Pakistan ... med det resultat, at den spirende revolutionære bevidsthed enten blev undertrykt eller sammenblandet med andre ting«. (28).

Den sociale konflikt førte til en styrkelse af autonomisterne i Øst Pakistan, men den nationale modsætning virkede nærmest som en dæmper på de undertryktes kamp, fordi den i sig indoptog utilfredsheden med den eksisterende socio-økonomiske struktur og kanaliserede dens dynamisme og aggressivitet primært mod den fremmede nation, vestpakistanerne. Dermed blev krav om bedre materielle kår for arbejdere og bønder erstattet med krav om provinsiel autonomi. Og desuden blev opmærksomheden drejet bort fra for eksempel den bengalske middelklasse, som, målt med bøndernes eller arbejdernes levestandard, også sad inde med betydelige økonomiske privilegier.

Den mobilisering af bengalerne, som påbegyndtes i 1968, søgte Mujibur Rahman at videreføre i 1970, da Yahya Khan gav politisk aktivitet fri med henblik på efterårets valg. Han iværksatte en systematisk kampagne for at samle tilslutning til sit 6-punktsprogram. Foreløbige resultater viste sig i det store antal deltagere ved hans massemøder og siden i valgresultaterne fra december 1970 og januar 1971. Mujibur Rahman's parti, Awami League, fik mere end 75 procent af de afgivne stemmer i provinsen og vandt i 160 ud af 162 østpakistanske valgkredse. Dermed nåede aktiv tilslutning til kravet om provinsiel autonomi et foreløbigt klimaks. November-cyklonen, som kostede mere end en million bengalere livet, var ikke uden betydning for valgresultatet, for i den forbindelse havde centralregeringen endnu en gang demonstreret sin indifference overfor bengalske problemer ved først sent at træde hjælpende til og da tilmed på den mest ineffektive måde.

RESPONSEN FRA BENGALERNE: ORGANISERING

Det svageste led i bengalernes respons på de vestpakistanske magteliters politik var organiseringen af dem, der tilsluttede sig autonomi-kravet. Pakistanske partier i almindelighed, og Awami League er ingen undtagelse, har

været præget af oligarkisk ledelsestruktur, ringe organisationsgrad, små medlemstal og splittelse på grund af personlige magtkampe (29). Først i 1970 kom en ændring i gang for Awami League's vedkommende. Partiet fik udstrakt sin organisation effektivt til unionsplan, men landsbyerne forblev stort set uden for rækkevidde. Hvad angår de personlige stridigheder, satte de endnu umiddelbart forud for valget sidste år deres præg på partiet. Omkring 1900 kandidater havde søgt opstilling på Awami League's partiliste; 162 blev udvalgt – hvorefter mange af de resterende søgte opstilling hos modstanderpartier eller opstillede som uafhængige.

Awami League har ikke været ene om at organisere tilhængerne af provinsielt selvstyre. I de senere år har studenterorganisationer, fagforeninger, kvindeorganisationer og socialistiske grupper organiseret et stigende antal bengalere, der er enige om autonomi-kravet, men som divergerer i stillingtagen til de ønskelige socio-økonomiske strukturer, den foretrukne styreform eller måske blot til de midler, der skal bruges for at tilvejebringe ændringerne.

KONFRONTATIONEN

Med 160 valgte repræsentanter plus syv kvinder ville Awami League få absolut majoritet i den forsamling, der som sin første opgave havde udformningen af en ny forfatning for Pakistan. Det betød, at Awami League kunne overføre 6-punktsprogrammet uforandret til forfatningen og dermed revolutionere magtstrukturen i det pakistanske politiske fællesskab. Mujibur Rahman erklærede åbent, at dette netop var hans og partiets intention[12]). Heri skal man se den grundlæggende årsag til, at militær-styret trak sine løfter om en overdragelse af regeringsmagten til de folkevalgte repræsentanter tilbage. Det blev camoufleret på følgende måde: Den ledende vestpakistanske politiker, Zulfikar Ali Bhutto, meddelte den 15. februar, at han og hans parti, der var forsamlingens næststørste (82 repræsentanter), ikke ville deltage i åbningsmødet den 3. marts, medmindre Mujibur Rahman lod ham forstå, at der kunne foretages ændringer i 6-punktsprogrammet. Præsident Yahya Khan meddelte den 1. marts, at han havde »besluttet at udsætte nationalforsamlingens møde til en senere dato« (31). Ved samme lejlighed blev der indført pressecensur, og den militære undtagelsestilstand blev skærpet. Der syntes bag præsidentens beslutning at ligge overvejelser, der ingen forbindelse havde med planerne om en demo-

[12]) Den 14. februar 1971 sagde Mujibur Rahman i et møde for Awami League's valgte repræsentanter: »The constitution will have to be framed on the basis of Six and Eleven point programmes (det sidstnævnte program rummer forskrifter for socio-økonomiske reformer). Those who want to play with it, should be prepared for the result of the game. They are playing with fire. We are ready to accept their challenge«. (30).

kratisering. Dette faldt Awami League's ledelse i øjnene, og den reagerede voldsomt ved at proklamere total strejke fra morgen til midt eftermiddag i seks dage[13]). Opfordringen blev fulgt overalt i Øst Pakistan, og ingen af de nye militære regulativer blev adlydt af befolkningen. Hvad der først tog sig ud som en forfatningsstrid mellem de ledende partier fra Pakistans to landsdele, viste sig nu at være en konfrontation mellem på den ene side militærstyret og de vestpakistanske overklasser, og på den anden side den organiserede bengalske nationalistbevægelse under middelklassens ledelse. Formelt var det en strid om arten og omfanget af provinsiel autonomi. Reelt stod livsvigtige økonomiske interesser på spil.

Præsident Yahya Khan henvendte sig til nationen igen den 6. marts, dels for at meddele en ny mødedato for forsamlingen, og dels for at sige: »så længe jeg har kommandoen over Pakistans væbnede styrker og er statsoverhoved, vil jeg sikre Pakistans fuldstændige og absolutte integritet. Jeg vil ikke tillade en håndfuld mennesker at ødelægge millioner af uskyldige pakistaneres hjemland. Det er de pakistanske væbnede styrkers pligt at sikre Pakistans integritet, solidaritet og sikkerhed – en pligt de aldrig har undladt at opfylde« (33).

Mujibur Rahman svarede i en tale til en halv million mennesker i Dacca dagen efter: »Vi, der er repræsentanter for den overvejende majoritet af befolkningen i Bangla Desh, hævder, at vi er det eneste lovlige styre for Bangla Desh. I virkeligheden er vi i kraft af vores flertalsposition hele landets lovlige styre« (34). I overensstemmelse med dette standpunkt krævede Mujibur Rahman militærstyrets afgang, undtagelsestilstanden ophævet og regeringsmagten overdraget de folkevalgte repræsentanter under hans ledelse. Desuden udstedte den bengalske leder en lang række direktiver til befolkningen i Bangla Desh. Dermed markeredes afslutningen på de første dages civile ulydighedskampagne og rent opponerende holdning til det vestpakistanske styre. I stedet indledtes en periode med selektiv ulydighed; og Awami League's ledere etablerede en parallelregering, som efterhånden helt overtog det forkastede styres funktioner, inklusive skatteopkrævning, ordenshåndhævelse, og lovgivning i form af et stigende antal direktiver, hvis indhold blev mere og mere præcist.

Mens Awami League styrede Øst Pakistan eller Bangla Desh, blev en ny målsætning for bengalsk nationalisme udformet. Genstanden for bengalernes had var hæren, der ikke blot repræsenterede styret og den gældende styreform, men også var vestpakistansk og inkarnerede alt, hvad der hidtil havde været Pakistan. Denne synsmåde førte mange studenter og andre over i intensiv opposition mod det politiske fællesskab. Bhashani formulere-

[13]) Om udsættelsen sagde Mujibur Rahman »... this was the product of deep rooted conspiracy and we cannot allow this to go unchallenged ... Democracy says majority opinion must be accepted. We are the majority« (32).

de den nye målsætning eksplicit: »Bangla Desh har allerede opnået frihed, nu må den frihed beskyttes« (35). Med det formål for øje skulle en folkets hær oprettes. Senere foreslog Bhashani, at en temporær regering med repræsentanter fra Vest Pakistan og Øst Bengalen blev oprettet for, under Mujibur Rahman's ledelse, at fordele aktiver og passiver mellem Vest Pakistan og et suverænt og uafhængigt Øst Bengalen (36).

Mujibur Rahman fastholdt dog som sit og det officielle Awami League's mål provinsiel autonomi inden for en pakistansk føderation. Til gengæld var det klart, at der ikke kunne indgås kompromis på det punkt – i så fald ville han miste lederskabet, og andre ville sætte sig i spidsen for de flere millioner mobiliserede og politisk bevidstliggjorte bengalere.

Yahya-styret gennemtvang en militær konfrontation den 25. marts kort før midnat, og præsidenten søgte med følgende at retfærdiggøre en af de mest modbydelige massakrer i nyere historie: »De (Awami League's ledere) har skabt forstyrrelser og usikkerhed og mange mord er blevet begået . . . de væbnede styrker har været udsat for alle slags krænkelser . . . de (Awami League's leder) ønsker, at Øst Pakistan skal rive sig helt løs fra landet. Han (Mujibur Rahman) har angrebet dette lands integritet og solidaritet. Den forbrydelse skal ikke passere ustraffet. Vi vil ikke tillade nogle magthungrende mennesker at ødelægge dette land og lege med 120 millioner menneskers skæbne.« Og senere hedder det »Jeg har besluttet at forbyde al politisk aktivitet i hele landet. Hvad angår Awami League er det helt forbudt som politisk parti.« »Jeg har befalet de væbnede styrker at gøre deres pligt« (37).

Reaktionen på hærens indsættelse var en hurtigt omsiggribende tilslutning til uafhængighedskravet og straks efter til det nye politiske fællesskab, Bangla Desh, der blev proklameret oprettet af den frie radio i Chittagong allerede den 26. marts. På grund af effektiv opposition fra den vestpakistanske hærs side har det ikke været muligt for tilhængere af det nye politiske fællesskab at oprette noget fælles styre.

AFSLUTTENDE KOMMENTARER

Fælles modstand mod hinduernes økonomiske dominans fik før 1947 politisk bevidste bengalere til at gå sammen med de muslimiske feudale og kommercielle overklasser i et krav om Pakistan. Den efterfølgende skuffelse af de store forventninger førte mange bengalere over i opposition mod styret og dets politik. De igangsatte en nationalistisk agitation i Øst Bengalen for at mobilisere befolkningen bag et krav om provinsielt selvstyre. Og især som følge af de nationale modsætningers sammenfald med sociale vandt agitationen gehør i de lavere sociale strata. Interessebevidsthed og politisk aktivitet blev mere udbredt, og bevægelsen for provinsiel autono-

mi blev væsentligt styrket. Sideløbende tiltog intensiteten i den bengalske middelklasses opposition mod styre, styreform og de sociale forhold som respons på styrets politik, der alene syntes at tage sigte på en realisering af den vestpakistanske magtelites kortsigtede mål. Oppositionen mod det politiske fællesskab antog form af 6-punktsprogrammet, der dybest set rummer forskrifter for udskillelsen af Øst Pakistan fra det centralt styrede pakistanske fællesskab; dog ikke forstået som en opløsning af fællesskabet, men som en meget vidtgående decentralisering af politisk og økonomisk magt.

Da Yahya Khan-styret totalt forkastede autonomisternes krav, viderefør-te det blot forgængernes politik og afslørede endnu en gang de styrendes manglende vilje til at prioritere snævre gruppeinteresser under fællesskabets. Men det fik mere vidtrækkende konsekvenser end tidligere, fordi bengalerne i stor udstrækning reagerede ved at unddrage det pakistanske politiske fællesskab den sidste rest af tilslutning og i stedet kræve uafhængighed for Bangla Desh.

KILDENOTER

(1) Gunnar Myrdal: Asian Drama (Penguin 1968), p. 317.
(2) Kamruddin Ahmad: A Social History of Bengal (Dacca 1970), p. 145.
(3) Pakistan Resolution to Pakistan 1940–1947. A Selection of Documents Presenting the Case for Pakistan (National Publishing House Ltd. 1969), p. 21.
(4) Ibid. p. 79.
(5) Mahomed Ali Jinnah: Speeches as Governor-General of Pakistan 1947–48 (Pakistan Publications, n. d.), p. 157. Tale 15. juni 1948.
(6) Se Hamza A. Alavi: Clan, Caste, and Class in Local Level Politics in the Punjab (Copenhagen 1970, duplikeret).
(7) M. A. Mannan: Economic Problems & Planning in Pakistan (Ferozsons Ltd., 1970), p. 27.
(8) Udtrykkene er ofte blevet anvendt af Pakistans militære ledere, for eksempel af Yahya Khan i Legal Framework Order, der delvist er aftrykt i Pakistan Year Book 1970 (National Publishing House), p. 567.
(9) Government of Pakistan, Ministry of Finance: Budget 1970–71.
(10) Ibid.
(11) Citeret efter Kamruddin Ahmad, op. cit., p. 141.
(12) Ibid.
(13) Keith Callard: Pakistan, A Political Study (Oxford University Press, Karachi, 1968, Third Impression), p. 181.
(14) Dawn, Karachi, Jan. 14, 1959. Her efter Karl von Vorys: Political Development in Pakistan (Princeton University Press 1965), p. 153.
(15) Karl von Vorys, op. cit., p. 156.
(16) Karl von Vorys, op. cit., p. 45.
(17) Gustav F. Papanek: Pakistan's Development (Oxford University Press, Karachi, 1968), p. 41.
(18) Arthur McEwan i Forum, Dacca, March 20, 1971.
(19) Wahidul Haque i Forum, Dacca, Jan. 23, 1971.

(20) Government of Pakistan, Planning Commission: The Fourth Five Year Plan 1970–75, p. 26.
(21) The Fourth Five Year Plan, p. 10.
(22) Herbert Feldman: Revolution in Pakistan (Oxford University Press, Pakistan Branch, 1967), p. 153.
(23) Her citeret efter M. A. Chaudhuri: Government and Politics in Pakistan (Puthighar Ltd., Dacca, 1969), pp. 386–87.
(24) Mujibur Rahman's valgtale i pakistansk TV. Findes bl. a. aftrykt i The Pakistan Review, Lahore, Dec. 1970, pp. 4–9.
(25) Awami League Manifesto, 1970.
(26) S. M. Zafar: Through the Crises (Lahore, 1970), pp. 37, 40.
(27) Kamruddin Ahmad: Labour Movement in East Pakistan (Dacca, 1969), p. 97.
(28) Mansur i Forum, Dacca, Jan. 30, 1971.
(29) Cesar P. Pobre: History of Political Parties in Pakistan 1947–1958. Upubliceret doktorafhandling indgivet til University of Karachi 1969.
(30) People, Dacca, Febr. 15, 1971.
(31) People's View, Chittagong, March 2, 1971.
(32) Ibid.
(33) Radio Pakistan, Karachi, 6. marts 1971.
(34) Mujibur Rahman's tale i Dacca den 7. marts, 1971. Her efter Pakistan Observer, Dacca, March 8, 1971.
(35) People's View, Chittagong, March 13, 1971.
(36) People's View, Chittagong, March 20, 1971.
(37) Radio Pakistan, Karachi, 26. marts 1971.